

УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Розглянуто участь польського населення Причорномор'я в громадському житті регіону. Визначено специфіку польського заселення регіону, його ролі в суспільному житті краю. На підставі використання архівних матеріалів, преси та наративів поляків охарактеризовано діяльність польських організацій, визначено їх спрямованість, соціальний склад та програму розвитку.

Ключові слова: поляки в Україні, історія Північного Причорномор'я, громадське життя Одеси.

Рассмотрено участие польского населения Причерноморья в общественной жизни региона. Определено специфику польского заселения региона, его роли в общественной жизни края. На основании использования архивных материалов, прессы и нарративов поляков охарактеризовано деятельность польских организаций, определена их направленность, социальный состав и программа развития.

Ключевые слова: поляки в Украине, история Северного Причерноморья, общественная жизнь Одессы.

The Polish population of Black Sea area participation in the regional public life. The specificity of the Polish population of the region, its role in the regional social life. On the basis of archival material, media and Poles' narratives were characterised Polish organisations activity and defined their orientation, social composition and development program.

Key words: Poles in Ukraine, the history of Northern Black Sea, the social life of Odessa.

Однією з багатьох національностей, яка посідає важливе місце в історії Північнопричорноморського регіону, є польська. Неодноразово підкреслювалась роль цієї національної групи в економічному, політичному та культурному житті краю. Відомі діячі становлять славу як польського, так і українського народів.

Життя поляків в Причорномор'ї наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. є аспектом дослідження багатьох істориків. Однією зі сторін життя польського населення було його прагнення зберегти національну ідентичність, заради чого, незважаючи на утиски і переслідування, поляки об'єднувались у різноманітні організації та товариства. Діяльність цих організацій мала різноманітні наслідки, але була впливовим чинником громадського життя не тільки колонії, але й краю в цілому. Висвітити та проаналізувати діяльність польських товариств, їх соціальний склад та напрями роботи, значення в житті польського населення є завданням даної статті.

Джерелами для вивчення названої проблеми стали архівні матеріали, статистичні документи, періодична преса та наративи.

Серед першої групи джерел використані матеріали Центрального Державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАУК), а також Державного архіву Херсонської області (ДАХО).

Основним статистичним джерелом щодо даного періоду є Всезагальний перепис населення, вперше проведений в Російській імперії у 1897 році. Він дозволив встановити кількість польськомовного населення регіону.

Газета «Краї», що видавалась поляками в Петербурзі, регулярно вміщувала кореспонденції з провінцій, де проживали їхні співвітчизники. Саме ці невеличкі публікації дозволяють побачити історичну ситуацію такою, якою вона здавалась сучасникам подій.

Джерел особистого походження – наративів, які дають можливість встановити місце людини у світі, побачити історію крізь призму людини, не так багато. Серед них слід назвати спогади Ю. Крашевського, що подорожував в 40-х роках ХІХ ст. в Причорномор'ї, Є. Янішевського, який проживав з батьками на межі століть в Одесі, С. Желязовського, який потрапив на початку ХХ ст. до родичів в Одесу, Херсон та

Миколаїв. В інших наративах регіон згадується лише побіжно, але відомості деяких з них будуть далі використані.

Заселення південних областей Новоросії із самого початку приєднання до Російської імперії відбувалось під чітким наглядом російського уряду. Для швидкої колонізації цих областей запрошувались іноземці – німці, серби, датчани, італійці та ін. Поляки з'явилися на цих територіях ще в кінці XVIII ст., і це були, в основному, дворяни [1]. У першій половині XIX ст. вихідцями з Польщі були засновані села Киселівка, Цареводар, Верхні Торгаї, Миколаївка, Михайлівка на Херсонщині [2].

До кінця XIX ст. на названих територіях польський рух не був настільки розповсюджений, як то було, скажімо, на Правобережжі, і причини цього факту можна виявити в особливостях соціально-демографічної ситуації. Більшість колоністів, маючи різноманітні податкові пільги, у другому-третьому поколінні ставали вже справжніми підданими нової батьківщини у своїй свідомості. Ось що пише про відвідування Одеси Ю. Крашевський: *«Навіть в церкві багато людей різних національностей і станів. Особливість така, що багато народностей і відсутність автохтонів, тому всі почуваються рівними»* [3]. Фактично, ми бачимо особливість фронтиру, коли в багатонаціональному середовищі формується нова регіональна ідентичність.

Саме відчуття приналежності до цієї колонізаційної спільноти споводувало особливості національного польського руху в Північному Причорномор'ї. І хоча напередодні Січневого повстання в Одесі діяло «Революційне агентство», національно-визвольний рух мав тут набагато менші масштаби розповсюдження [4, с. 80-81]. Звертає увагу на себе розпорядження губернатора під час польського повстання 1863 року. Зважаючи на те, що в деяких районах повстання викликало співчуття, він одночасно констатує факт, що *«цей край надто забезпечений вірнопідданним почуттям, щоб тут могло відбутися щось на зразок демонстрацій у Польщі»*. Крім того, попереджає, що підтримка повстанців може викликати навіть розправу місцевих жителів [5]. Дослідження виявляють також масовий перехід поляків у православ'я, обумовлений «польськими подіями» та утисками влади щодо католицького населення [6].

Перепис 1897 р. констатує таку чисельність польськомовного населення (питання про національну приналежність у переписі не ставилося, а національність визначається нами на підставі визнання польської мови рідною – *О. Н.*): у Таврійській губернії – 11 686, у Херсонській – 30 894 особи. Але деякі дослідники називають інші цифри: П. Герлігі вважає, що лише в Одесі проживало близько 17 тисяч поляків, що складало 4,2 % від кількості міських жителів [7].

Велике зростання чисельності польських переселенців було спричинене сукупністю різноманітних факторів. Багато поляків переселялось у причорноморські губернії після розгрому повстання 1863-1864 рр. та наказу про заборону купівлі земель у південно-західних губерніях імперії. Цей факт підкреслюється багатьма сучасниками і дослідниками [8]. Великі земельні володіння належали тут родинам Потоцьких, Понятовських.

Швидкий капіталістичний розвиток сприяв інтенсифікації економічного життя. Так, у багатьох спогадах знаходимо твердження про те, що власники земель уводили нові технології, привозили машини тощо [9, с. 70]. Дід Янішевського під час жнив особисто керував роботами, пропадаючи в полі цілий день. Також він був замилований у будівництві, завдяки чому постійно набував якихось маєтностей і розбудовував їх [9, с. 93]. Матір ще однієї авторки наративів Є. Корвін-Красинської виїхала в маєток на Херсонщині після смерті чоловіка. Там було налагоджене виробництво овечих шкірок та дві цукроварні. Поступово, у процесі опанування справою управління маєтком постала необхідність налагодження ще однієї справи, яка б приносила прибуток, а саме: одна жінка зі службовців була послана господинею на консервний завод до Києва, щоб навчитися зберігати овочі та фрукти [10].

З іншого боку, приватне життя садиб залишалось традиційним. Той же Янішевський говорить, що бабця вела життя старосвітської пані, а його гувернантка, французенка, не могла зрозуміти *«існуючий на кресах стиль життя»* – пропадають фрукти, бо пані не пристало ними торгувати, на власні потреби йде декілька сот літрів молока щоденно, а головне, ніхто не турбується про наступний день [9, с. 73]. Тут ми вбачаємо зіткнення двох ментальностей – аристократичної та капіталістичної. Жінка, яка прибула працювати по найму в іншу країну, не може зрозуміти марнотратства, яке супроводжує життя шляхетських маєтків.

Великий приплив польських переселенців викликало створення Новоросійського університету. За даними газети «Краї» в університеті навчалось 53 поляка [11]. Крім того, більшість магнатів шукали в ліберальному повітрі Одеси притулок від нагляду влади, а підприємці знаходили вигоди в портовому торговельному середовищі [12].

Більшість польського населення оселялось у містах або великих поселеннях. Цей факт був доведений на підставі того, що голови родин переселенців «володіли ремеслом», тому були зацікавлені в замовленнях більшості клієнтів [13]. За переписом 1897 р. в Одесі кількість інженерів, ремісників, робітників та службовців була найбільшою соціальною групою. Багато поляків, як чоловіків, так і жінок, знаходились на приватній службі, тобто були наймитами в багатих домівках. Жінки часто працювали в якості домашніх нянечок [14, с. 36]. Цікаво, що А. Іванський називає цю групу *«прибульцями по золоте руно»*, а отже, натякає, що вони сподівалися знайти в цьому місті можливість розбагатіти, підвищити свій соціальний статус. Про це говорить і газета «Краї», зазначаючи, що однак все залежить від винахідливості, підприємництва і вміння налагоджувати контакти [15].

Одним із показників того, що етнічна приналежність в Північному Причорномор'ї не була такою вагомою, як на інших територіях, свідчать спогади С. Желязовського. Приїхавши на канікули до родичів в Одесу, Миколаїв та Херсон, йому часто доводилось бачити запрошених у польські доми росіян [16]. Думається, що цей вражаючий факт тим більше здивував автора, що навіть попав на сторінки його

спогадів, бо він походив з Волині, де існував певний бойкот на прийняття росіян поляками.

Менша частина поляків належала до інтелігенції – лікарів, вчителів, студентів, науковців, осіб вільних професій. Скупченість студентства, інженерно-технічної інтелігенції, підприємців та осіб вільних професій приводила до об'єднання поляків в різноманітні товариства, гуртки, кола, а Новоросійський університет став осередком їхнього громадського життя. Ще з 1875 році тут діяв «Польський гурток», до якого входили не тільки студенти, але й випускники університету. На відміну від аналогічного гуртка Київського університету, Одеський не мав окремої каси та бібліотеки, а управління в ньому належало виборним особам [17]. У 1880-х роках у стінах університету було утворено Коло студентів-поляків, які утримували бібліотеку, що налічувала літературу не завжди легального змісту [18, s. 128]. Названі гуртки об'єднували високоосвічену молодь, але не зачіпали більшості населення.

Заможні кола створили також свої організації, які мали характер доброчинності. У 1892 році було засноване Одеське католицьке товариство доброчинності. Ініціатором створення організації був К. Володкевич, і в різні роки до організації входили: у 1882 – 160, у 1886 – 331 особа [18, s. 138; 19]. Товариство існувало за рахунок благодійних внесків, а до його керівництва входили найбільш відомі та заможні громадяни. Серед заходів товариства слід назвати влаштування дитячого садка, притулку, школи для навчання ремеслам, інформаційного бюро працевлаштування тощо. У 1898 році аналогічне товариство було відкрито в Миколаєві, а ще через рік – у Херсоні [18, s. 138].

Така діяльність була не тільки доброчинною акцією, але й тісно перепліталась з особистими економічними інтересами членів товариства. Прибулі до міста поляки, які звертались до Товариства і могли там навчитися певного ремесла, отримати інформацію про вільні робочі місця, ставали вигідною робочою силою для власників підприємств, магнатів.

Але більшості польського населення вищеназвані організації не охоплювали своєю діяльністю. Як констатувала газета «Кгај», колоністам притаманні «відсутність солідарності та єдності», «*Кожен женеться за прибутком, веде замкнене життя, зосередившись на родині, і не бере участі в громадському житті*» [20]. Про збори товариства доброчинності сказано, що вони підтримують «дух солідарності», але їм «не вистачає змісту, та й ремісників там зовсім не буває» [21]. Дані кореспонденції свідчать про назрілі потреби польського населення об'єднатися в більш демократичні організації, які б могли задовольняти не тільки верхівку суспільства, але й інші кола населення.

У 1895 році одеська жандармерія викрила гурток «Одеський сокіл», який діяв з 1888 року, а його члени були звинувачені в таємній забороненій діяльності. Було встановлено, що польська молодь Одеси збиралася на так звані «Середі», де читалися твори польських авторів, співалися патріотичні пісні, а також відбувалось ознайомлення з нелегальною літературою [22, арк. 185]. Утворені були також

гуртки: «Лютня» – музичне коло, де вивчали патріотичні пісні, «М'яч», вірогідно, спортивне товариство, «п'ятниця» [22, арк. 186]. За формулюванням слідства, ці товариства «*набули антиурядових цілей, конкретно – збуджували польський революційний патріотизм серед поляків, жителів Одеси*» [23, арк. 409].

Група «Одеський Сокіл» виписувала з-за кордону польську нелегальну літературу. Серед книг, знайдених у члена гуртка Воліцького, були соціально-революційні книги, польські, а також ті, які містили теорію «органічної праці» [23, арк. 199]. У списку книг, які знайшли під час обшуку, знаходились твори А. Міцкевича, різноманітні енциклопедії, підручники з польської граматики, історії, географії [22, арк. 55-56].

За участь у Товаристві було заарештовано 81 особу, але точні дані про вік, походження, освіту та рід занять можна встановити лише в 43 учасників. За віком більшість з них (35 %) були люди, які народились після 1868 року, тобто на момент утворення гуртка їм ледве виповнилося 20 років, а багато з них були значно молодші. Наступна за чисельністю вікова група, куди входили особи, що народилися в 1864-1868 рр., складає 23 %. Отже, фактично, це була молодіжна організація. 65 % членів гуртка походили з Південно-Західних губерній, в основному, з Поділля, але були і уродженці Царства Польського, і особи, які приїхали в Одесу з інших губерній імперії.

Усі гуртківці були освіченими: 43 % мали середню освіту, 25 % – вищу, інші отримали домашнє виховання. Основна маса, близько 90 % всіх членів, займалася вільними професіями – служили прикажниками або торгували в магазинах, давали приватні уроки, займали різні посади в адміністративних установах. Інші 10 % були студентами Новоросійського університету.

У звітах слідства йдеться про те, що група «Одеський сокіл» пов'язана із сокольськими організаціями Австрійської імперії, навіть співпрацює із Зетом (Об'єднанням польської молоді – організацією націоналістичного спрямування – *О. Н.*) [24]. Але, швидше за все, це звинувачення не отримало підтвердження, бо лише п'ять осіб з 81, які проходили за слідством, були вислані в Архангельську губернію, інші ж, по його закінченню, були відпущені під нагляд поліції на рік [25]. У висновках справи вміщені результати, які вимушена була визнати навіть прискіплива прокуратура, «*що вся діяльність гуртка, у кінцевому результаті, не завдала ніякої серйозної шкоди державному устрою або громадському порядку*» [23, арк. 409].

Отже, діяльність групи «Одеський сокіл» мала на меті об'єднання польської молоді міста, виявляла прагнення поляків до збереження національної ідентичності. «Польський патріотизм», у якому було звинувачено членів цієї організації, був відповіддю на національну політику російської влади, яка забороняла існування будь-яких польських товариств, автоматично перетворюючи їх на нелегальні зібрання. Той факт, що організація не виробила статуту, не мала всередині чіткого підпорядкування, що є необхідною підставою конспіративної роботи, дозволяє кваліфікувати її як національно-культурне об'єднання поляків Одеси, а її діяльність як «органічну працю» [26].

Перетворення, які відбулися від початку революції 1905 року, принесли довгоочікувані демократичні свободи, що надавали сподівання на задоволення національно-культурних прав. У 1906 році в Одесі було відкрито товариство «Ognisko», влаштоване з метою піднесення культурного рівня та освіченості польського населення незалежно від стану, політичних переконань та віровизнання. Такі цілі Товариство намагалось досягти за допомогою проведення лекцій, товариських зібрань і вечорів, організації бібліотеки та читальні, у якій передплачувалося 35 часописів [18, s. 148].

Одночасно виникло і музично-драматичне товариство «Ліра» на чолі з В. Станіславським. Справжні захоплені аматори сцени влаштовували свої постанови, запрошували відомих акторів і артистів, навіть гастролювали зі своїми виставами [18, s. 148].

Але найбільш демократичним і всеохоплюючим стало відкрите влітку 1906 року товариство «Польський Дім». Його метою було не тільки об'єднання польської колонії в Одесі, але й практична культурно-просвітницька діяльність – організація бібліотеки, шкіл, будинків інформації, надання медичних та юридичних послуг, влаштування курсів, лекцій, дискусій, видання книг, брошур тощо [18, s. 149]. Крім того, пропонувалось відкрити столову для малозабезпечених, товариство взаємодопомоги.

Уже на першому засіданні ініціатор створення, а потім і голова товариства А. Каленкевич наполягав на тому, що організація створюється задля робітників. Демократичний характер «Польського Дому» виявився і в достатньо невеличкому членському внеску – 2,40 руб щорічно, з дозволом виплати частинами щомісяця, і в тому, що до Ради товариства, яка складалась із 12 осіб, увійшло два ремісники і один робітник.

Для реалізації програми товариства було створено п'ять відділень – господарче, бібліотечне, шкільне, лекційне і видовищ. Шкільна секція не діяла, тому що не було отримано дозволу влади на відкриття курсів

для неписьмених та недільної школи. Найбільш плідно працювали лекційне, бібліотечне відділення та видовищ. Раз на два тижні відбувались лекції з метою популяризації знань, присвячені видатним особам, як правило, польським письменникам. Щотижня відбувались театральні постановки або популярні концерти, на які збиралось польське населення тих низів суспільства, які не могли собі дозволити купити квиток до професійного театру [18, s. 150].

Цікавою сторінкою в історії «Польського Дому» є існування в ньому бібліотеки. На кінець 1909 року її зібрання налічувало 4,5 тисячі томів. Саме з бібліотекою пов'язана діяльність Польської соціалістичної партії (PPS). Через бібліотеку розповсюджувалась нелегальна література, і, як встановила дослідниця Н. Куліш, у 1913-1915 роках агенти царського Охоронного Відділу постійно слідкували за функціонуванням бібліотеки, її відвідувачами, які вважались членами політичних партій і бойових організацій [27]. Через постійні підозри в антиурядовій діяльності «Польський Дім» неодноразово закривався у 1910, 1915 роках, але пізніше відновлював свою діяльність.

Робітничий характер «Польського Дому» спричинив популярність соціалістичних гасел у його середовищі і входження деяких членів Товариства до складу PPS. А демократична, але поміркована діяльність організації з наростанням політичної кризи в країні в 1913-1915 роках поступово політизувалася.

Таким чином, польська громада Північного Причорномор'я наприкінці XIX – початку XX ст. прагнула брати участь у громадському житті. Створені в цей період організації задовольняли інтереси певних кіл населення: Товариство добродійності – верхівки суспільства, існуюча в 1888-1895 роках організація «Одеський Сокіл» – освіченої молоді, «Польський Дім» – робітничо-ремісничого прошарку. Але загальною рисою цих об'єднань можна визнати плекання національних традицій, збереження мови та національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 282, арк. 1-7.
2. Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991. – С. 11.
3. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku / J. I. Kraszewski. – Warszawa, 1985. – S. 45.
4. Світленко С. І. Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 80–85.
5. ДАХО, ф. 254, оп. 1, спр. 13, арк. 12-13.
6. Лима І. І. Переселенці з Польської області в релігійному житті південної України останньої чверті XVIII ст. / І. І. Лима // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 69–75.
7. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К., 1999. – С. 242.
8. Kraj. – 1887 – № 32 ; 1889 – № 21 ; Iwański A.-junior. Wspomnienia. 1881-1939. – Warszawa, 1968. – S. 247 ; Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 37.
9. Janiszewski E. Wspomnienia odessity. 1894-1916 / E. Janiszewski. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1987.
10. Krasieńska E. Wspomnienia / E. Krasieńska. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. – S. 16.
11. Kraj. – 1887 – № 35.
12. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1 / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – С. 247–250.
13. Шарова Т. Документы Государственного архива Автономной республики Крым по истории поляков в Крыму / Т. Шарова // Крымско-польский сборник научных работ. – Т. 1 : Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь, 2004. – С. 200–201.
14. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) // Південний архів. Іст. науки: 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 30–40.
15. Kraj. – 1890. – № 33.
16. Zelazowski S. Wspomnienia. Lata doli i niedoli. 1893-1955. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15386/II. – S. 19.
17. Очерки революционных связей народов России и Польши 1815-1917. – М., 1971. – С. 214.

18. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji : 1863-1914. – Wrocław, 1978.
19. Kraj. – 1886 – № 11.
20. Kraj. – 1884. – № 13.
21. Kraj. – 1888. – № 19.
22. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАУК), ф. 385, оп. 1, спр. 446.
23. ЦДАУК, ф. 419, оп. 1, спр. 2069.
24. ЦДАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 330, арк. 64-74.
25. ЦДАУК, ф. 419, оп. 1, спр. 2070.
26. Ніколаєнко О. О. «Органічна праця» на українських землях Російської імперії в 30-90-х рр. XIX ст. : Дис... канд. іст. наук. – Харків, 2006. – С. 153.
27. Куліш Н. Одеський Дім Польський / Н. Куліш // Південний архів. Іст. Науки : 36. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 124–127.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ніколаєнко О. О., 2010

Стаття надійшла до редакції 07.06.2010 р.